

KUMUK TÜRKÇESİNİN İLK GRAMERİYLE İLGİLİ TESPİTLER

Yrd. Doç. Dr. Fatih ERBAY*

ÖZ: 19. yüzyılın sonlarına kadar Kafkasya'da yaşayan halkların ortak anlaşma dili olan Kumuk Türkçesi, birçok özelliğinden dolayı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. I. N. Berezin, F. E. Korş, G. Nemeth ve B. Çobanzade gibi birçok Türklük bilimi uzmanı, Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türk topluluklarından olan Kumuklar ve dilleri üzerine çalışmalar yapmıştır. 19. yüzyılda Kumuk Türkçesi üzerine yapılan çalışmalardan biri de Timofey Nikitiç Makarov'un Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya adlı grameridir. Bu çalışmada, Kumukça üzerine yazılan ilk gramer kitabı özelliği taşıyan bu eser hakkında bazı tespitler ortaya konulmuş, eserdeki alıntı kelimeler değerlendirilmiştir. Ruslar tarafından, 1938 yılında Kumuklara dayatılan alfabedeki sorunlar, 90 yıl önce yine bir Rus tarafından yazılan Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya'da aynı şekilde görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Timofey Nikitiç Makarov, Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya, Kumuk Türkçesi, Kumuklar

Various Remarks on the Grammar of Kumyk Turkish

ABSTRACT: Kumyk Turkish has been the common language of the people living in the area of Caucasus Until the end of 19. Century, having had the attention of many researchers. Many Turkologists such as I. N. Berezin, F. E. Korş, G. Nemeth and B. Çobanzade had carried out studies on Kumyks ,who are one of the Turkish communities living in Northern Caucasus. One of the studies on Kumyk Turkish was a grammar book named Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya by Timofey Nikitiç Makarov that had been carried out in the 19th century. In this study, various remarks and evaluations were made related to foreign words in grammar book. In 1938, a new alphabet had been imposed by the Russians and the alphabet problems since then continued .The problems had also been deciphered by a Russian author of the Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya .

* Selçuk Üni. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., fatiherbay@yahoo.com

Key Words: Timofey Nikitiç Makarov, Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya, Kumyk Turkish, Kumyks

GİRİŞ

Türkçenin kuzeybatı grubuna mensup bir Türk lehçesi olmasına rağmen güney grubundaki Türk lehçelerinden bazı özellikleri ve kelimeleri bünyesinde barındıran Kumukça, Türk lehçeleri arasında özel bir yere sahiptir. Ayrıca Kuzey Kafkasya'nın doğusunda yaşayan Kumukların konuştuğu bu lehçe, kullanıldığı bölge itibariyle değişik bir gelişim seyri izlemiştir. Divanü Lügati't-Türk'te yer alan *kumuk* kelimesi için de farklı açıklamalar getirilmiştir (Atalay 1985/I: 383; Atalay 1985/III: 339).

19. yüzyılın sonlarına kadar Kumukçanın Kafkasya'da yaşayan halkların ortak anlaşma dili konumunda olmasından dolayı bu lehçenin Kafkaslara inme hayalleri kuran Ruslar için öğrenilmesi önem arz etmiştir. O yıllarda Rusların 'Tatar dili' olarak bildikleri ve öğrenmeye çalıştıkları da aslında Kumuk Türkçesidir (Berdibay 1997: 141-142). 1917 yılında 'Kuzey Kafkasya Halklarının Millî Kongresi'nde Kuzey Kafkasya Devleti'nin resmî dili olarak kabul edilen Kumuk Türkçesi, 1923 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne bağlanan Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin de resmî dili olmuştur (Aliyev 1995: 71).

Ruslar, 1867'ye kadar tüm Kafkasya'yı sadece askerî anlamda istila etmemiştir. Ruslar bu askerî faaliyetler yanında önce kültür ve dil olarak bölgeyi tanıma, daha sonra bu unsurlar vasıtasıyla bölgeye hükmetme amacı gütmüşlerdir. 1848'de yayımlanan T. Makarov'un *Kumuk Grameri*'ni işgal döneminde Kafkasya halklarını tanıma çabası şeklinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

Kumuklar tarafından 19. yüzyılın sonlarında Bakü, Kazan, İstanbul ve Bahçesaray'da çıkan yayınlar takip edilmekteydi. Bu dönemde matbaanın kurulması ve burada Kumukça eserlerin basılmasıyla bölgede yerli bir edebiyatın oluşumu şekillenmeye başladı (Uyanık 2002a: 232-233). Özellikle Muhammed Mirza Magrayof, Temirhanşura'da bir basımevi kurmuş ve bu basımevinde Abu Supyan'ın Kumuk Türkçesiyle yazdığı eserler basılmaya başlanmıştır (Uyanık 2006: 6). Kafkasya'da yaşayan birçok Türk boyu gibi 1927 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Kumuk Türkleri, 1927-1938 yılları arasında Latin, 1938'den itibaren de Kiril alfabesini kullandılar (Kaymaz 1997: 2068). Kumuk Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin konuşulduğu bölgelerin yakın oluşu gibi sebepler, Kıpçak grubuna ait Kumuk Türkçesine, Oğuzcadan birçok

unsurun girişinde etkili olmuştur (Ayrıntılı bilgi için bakınız: Erenoğlu 2010; Merhan 2008: 19-20).

Timofey Nikitiç Makarov ve Kafkasya'ya Gelişi

Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya adlı ilk Kumuk gramerini kaleme alan Timofey Nikitiç Makarov hakkında etraflı bir bilgiye sahip değiliz. Eserinden hareketle onun Astrahan Okulu ve Saint Petersburg İmparator Üniversitesi'ne devam ettiğini anlıyoruz. Eğitimi sırasında Tatarca (Kumukça) öğrenmiş, Tatarca öğretmeni sıfatını kazanmıştır. Muhtemelen eğitim hayatının ardından Çarlık Rusyası tarafından Kafkasya'ya tercüman olarak gönderilmiş ve burada devlet memuru olarak görev almıştır.¹ Makarov, Stavropol'da resmî mektup tercümanı olarak görev yapmış, bu görevini de dört yıl sürdürmüştür. O, Kafkasya'daki memuriyeti sırasında, göreviyle ilgili pek çok gezi yapma imkanı bulmuştur (Makarov 1848: III). Dolayısıyla bölgede yaşayan Türk boylarının konuştukları lehçeleri yakından tanıma fırsatı elde etmiştir.

T. N. Makarov'un Kafkasya'ya geliş sebebini iki temele bağlamak yerinde olacaktır. Bunlardan ilki 19. yüzyılın başlarından itibaren tüm dünyada olduğu gibi Çarlık Rusyası'nda da doğu bilimine, özellikle Türkçeye artan ilgidir. Hatta bu dönemde Saint Petersburg, doğu bilimiyle ilgili bir merkez hâline dönüştürülmüştür. 1800'lü yıllardan başlayarak Çarlık Rusyası'nda doğu bilimleriyle ilgilenen araştırma merkezleri, enstitüler açılmaya başlanmıştır. Bundan birkaç yıl sonra da yine Saint Petersburg'da Çarlık Rusya'nın işgal edeceği bölge dillerinin ve kültürlerinin öğretilmeye başlandığını biliyoruz.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusya'da doğu bilimine, özellikle Türkçeye artan ilgi çerçevesinde yeni yeni yayınlar yapılmaya başlanmıştı. Bu yayınların ilk bölümünü gramer çalışmaları, ikinci kısmını ise sözlük çalışmaları izliyordu. Kumuk grameri yazılmadan önce de Kafkasya için özellikle Azerbaycan ve Tatar Türkçesi üzerine yayınlar yapılmaktaydı. Doğru bilimi ile ilgili eğitimlerin verildiği okul ve üniversitelerde eğitim alan Makarov, kendisinin doğubilimci sayılmasının onur verici bir durum olduğunu belirtir: "...Eğer benim eserim bunların arasında sonuncu bile olsa, Rusya'nın doğu bilimcileri arasına girdiğim için yine de onur duyuyorum..." (Makarov 1848: III).

Makarov'un bölgeye gelmesinin ikinci nedeni de yukarıda belirttiğimiz üzere yayılcı Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da resmî menfaatleri için yürüttüğü misyonerlik faaliyetleridir. Bu konuda Makarov, eserinin başında Dağıstan'a gelme amacını şu şekilde açıklar:

¹ A. N. Kononov, Timofey N. Makarov'un eseri için yazdığı küçük yazıda onun Kafkasya'da bir kayıt memuru olduğunu belirtir (Kononov 1982).

“...Kumuk ovasının ve Stavropol’un mektup tercümanlığı görevini yaparken şu kanaatine vardım: Eğer tercümanlar Rus olsalardı veya adam akıllı Rusça bilselerdi, devlete daha çok yararlı olabilirdi... Gramerin dili yaratmadığını, dilin grameri yarattığını göz önünde bulundurarak, onları incelemek için, onların âdetlerine alışmaya ve her şeyden önce halkla yakından ilişkiye girmeye çalıştım....” (Makarov 1848: III).

Kumuk grameri, yazıldığı dönemle ilgili de bilgiler vermektedir. Eserin giriş bölümünde Makarov, Kafkasya’da yaşayan çeşitli kavim ve milletlerin dillerinin farklılığına karşılık Kıpçak Türkçesinin ortaklığını vurgulamıştır:

“...Neredeyse her halkın kendi gramer kuralları ve özel kelimeleri vardı... Tüm bu halkların lehçeleri az veya çok birbirinden farklı olduğu halde, Tatar dilinin tüm lehçeleri tek kökenden gelmiştir. Genel ve kısmi göçlerin sonucunda Asya halkları kendi âdet ve töreleriyle birlikte dilini de değiştirmiştir. Bir halk ne kadar uzağa göç ederse, dilindeki değişiklikler de o kadar bariz olur... ” (Makarov 1848: III).

Yine Kumuk Türkçesinin 19. yüzyılda Kafkasya’da ne kadar etkili olduğunu “...Orada yaşayan tüm halklar kendi dili dışında bir de Kumuk dilini konuşuyorlar...” cümlesinden anlayabiliriz (Makarov 1848: III). 19. yüzyılda Kumuk Türkçesi, Kuzey Kafkasya’da yaşayan halklar için ortak dil (lingua franca) durumundaydı. Bölgede bu kadar önemli olan bir dil, elbette yayılcı bir siyaset izleyen Çarlık Rusya’nın da dikkatini çekmiştir

T. N. Makarov, hem dillerinin itinalı ve açık olduğu hem de Avrupa medeniyetine daha yakın oldukları için en çok Kumukları sevdiğini belirtmiştir. Çalışmasının ön söz bölümünde ise Makarov, Türk lehçelerini bir saflık sıralamasına sokar. Burada birinci sırayı Türkiye Türkçesine vererek bu konunun tartışmasız olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bu saflık sıralamasında Türkiye Türkçesini sırasıyla Çağatay lehçesi, Yunan adaları lehçesi, Azerbaycan lehçesi, Kırım lehçesi, Hive ve Buhara lehçesi, Kumuk lehçesi (Şamhal lehçesi, Kızlar-Mozdok lehçesi), Terek nehrinin diğer tarafındaki Nogayların lehçesi (Şamhal, Köstek ve Yahsay), Terek nehrinin bu tarafındaki Nogaylarının lehçesi, Kuban ve Kum’dakilerin (Karanogay-Edişkul, Kalavuz-Sablin ve Beştav-Kum, Kalavuz-Cemboyluk, Acikulak Cemboyluk ve Yedisian), Karaçay lehçesi, Türkmen lehçesi, Kırgız lehçesi, Astrahan-Kazan lehçesi, Rusya’nın iç bölgelerindeki lehçeler, Orenburg ve Sibir lehçeleri takip etmektedir (Makarov 1848: V-VI).

Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya'nın giriş bölümünde, kitabın Kafkas Kolordusunda tercüman olarak görev alacak öğrenciler için yazıldığı açıkça belirtilir (Makarov 1848: IV). Kumuk gramerinin yazılması gerektiği vurgulanarak şimdiye kadar Kazım-Beg, Troyanskiy, Halfina, Giganov ve İvanova tarafından yapılan yayınların Azerbaycan lehçesi ve Kazan Tatar-Sibir Tatar lehçeleri gibi farklı lehçeler için yapıldığını, bu eserin ise onlardan farklı bir lehçeye ait olduğu belirtilir. Makarov ayrıca bu yayının, bir Tatar dili öğretmeni olarak kendisi için bir borç durumunda olduğunu söylemektedir (Makarov 1848: IV-V).

Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya

Kumuk Türkçesine ait ilk gramer kitabı olan *Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya* Türklük bilimi için birçok açıdan önemlidir. 1928 yılından önce Arap alfabesiyle yazıp okuyan Kumuklarla ilgili çok fazla metin bulunmadığı düşünüldüğünde, Arap alfabesinin kullanıldığı bir gramer eseri önem arz etmektedir². Ayrıca eserin basıldığı 19. yüzyıl ortaları Kumukça için önemli bir dönemdir. Eserin bu döneme tanıklık etmesi Türklük bilimi için önemini bir kez daha arttırmaktadır.

Makarov'un Kumuk gramerini, yazıldığı dönem itibarıyla değerlendirmemiz yerinde olacaktır. Yazar, Kafkasya'da uzun zaman kalarak Kumukçayı iyi bir şekilde öğrenmiş ve eserini yazmıştır. Eserin yazılma aşamasında yazarın, kendisinden önce farklı Türk lehçelerinde yapılan gramer çalışmalarını bildiği anlaşılmaktadır. Hatta bu konuda Avrupa dillerinde hazırlanan gramer kitaplarının da gözden geçirildiği eserin girişinde belirtilmektedir. Ayrıca kitabın giriş kısmında Kumukçadaki sesler açıklanırken Almanca, İtalyanca, Rusça, Arapça ve Farsça gibi dillerdeki bu ses ve bu sesle oluşturulmuş kelimelerle örneklendirilmiştir.

Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya'da dikkatimizi çeken ilk durum eserin sadece Kumuk Türkçesinden değil diğer Türk lehçelerinden de bahsetmesidir. Makarov gramerinde konuları açıklarken Kumuk Türkçesini farklı Türk lehçeleri ile karşılaştırmıştır. Yazar, Kumukların dilini çoğunlukla bölgeye yakın yerlerde yaşayan Nogayların dili ve diğer Türk toplulukları olan Sibiryaya Tatarları, Kasım Tatarları, Astrahan Tatarları, Rusya içlerindeki Tatarlar, Kırgızlar ve Başkurtların

² Kafkasya'daki diğer Türk boyları gibi Kumuklar da Sovyet dönemine kadar ayrı bir edebî dil ihtiyacı hissetmemişlerdir. Bu dönemde Kırım, Kazan, Bakü ve İstanbul'da yayımlanan eserleri takip ederler. 1883 yılında Kumuk-Nogay Türkçeleriyle edebî metinler yayımlayan Muhammet Osmanov, 1912'de şiir dergisi çıkaran Abu Supyan, 1917 ihtilalinden sonra 'Tan Çulpan' adıyla dergi çıkaran Nohay Batırmurzayef ve oğlu Zeynelabit 1928 yılı öncesi için önemli isimlerdir (Uyanık 2006: 5-6).

dili ile karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmada telaffuz, ağız özellikleri, yazım ve kelime hazinesi göz önünde bulundurulmuştur.

Girişte ‘İçindekiler’ bölümü oluşturulmamıştır. Ancak eseri üç ana bölüme ayırmak mümkündür. ‘İmlâ’ başlığı altındaki ilk bölümde Kumuk Türkçesinde kullanılan harfler tanıtılarak harflerin yazılışı ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Bu bölümde Arap alfabesini Arapların, Farsların ve Türklerin hangi farklı harflerle kullandığı belirtilir. Daha sonra bu harflerin telaffuzları gösterilmiştir. Makarov’un burada verdiği seslerin İngilizce, Rusça, İtalyanca, Arapça ve Farsça gibi diğer dillerdeki değerlerini vererek bir açıklamaya gitmesi, telaffuzların daha anlaşılır olmasını sağlamıştır. ‘İmlâ’ bölümünün son kısmında ise Kumukçadaki ünlü harfler ile telaffuzu düzenlemek için kullanılan işaretler açıklanmıştır.

Eserin ikinci kısmını ‘Kelime Türü’ oluşturur. Bu bölümde de isim, sıfat, zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç ve ünlem sekiz başlık altında geniş örnekler verilerek açıklanır. Verilen bu örneklerde Kumukça ile Arapça ve Farsça arasındaki farklar belirtilmiştir. Makarov ayrıca değişik Türk lehçelerini de bu karşılaştırmaya içine katarak Kumuk Türkçesinin daha net bir biçimde anlaşılmasını sağlamaya çalışmıştır. Eserin bu en geniş kısmında, Kumuk Türkçesine ait fiil çekimleri ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Makarov eserinin son bölümünü ise ‘Kelime Birleşimleri’ şeklinde isimlendirmiştir. Burada Kumuk Türkçesinin cümle bilgisini incelenmiştir. Makarov, cümle içerisinde kelimelerin hangi şekillerle birleştiğini ve bu birleşimlerle ne gibi anlam özellikleri kazandıklarını belirtmiştir.

Eserle İlgili Tespitler³

1. T. Makarov, gramerine aldığı örnek kelimeleri üç şekilde göstermiştir. Öncelikle kelimenin Arap harfli yazılışını vermiştir. Bu, kelimenin yazı dilinde kullanıldığı şekildir. Daha sonra Kiril harfleriyle kelimenin konuşmadaki kullanıldığı şekil ve kelimenin Rusça anlamı verilmiştir. Özellikle verilen örneklerde sıkıntı çektiğimiz ana konu, Arap harfleriyle verilen örneklerin Çağatay yazı dili, Kiril harfli olanların konuşma dili olması sebebiyle ortaya çıkan ikiliktir. Makarov, kelimeleri yazarken kullandığı işaretleri ve bunların ses değerlerini ayrıntılı olarak eserin başında belirtmemiştir.

2. Eserde yer alan birçok ifade, onun Kumukların konuşma diline dayalı olarak oluşturduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, bir

³ Üzerinde inceleme yaptığımız eserde Kumuk Türkçesinde rastlayamadığımız şekiller de tespit edilmiştir. Ancak bunlar Makarov’un verdiği şekliyle çalışmaya alınmış, herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

Rus tarafından bu şekilde yeni bir Kumuk yazı dilinin temellerini atma çabasını gösterir niteliktedir. Eserde şimdiki zamanın olumsuzunun çekimi verildikten sonra buraya "*Olumsuz fiilin tüm çekimlerinde vurgu birinci hecede olur.*" (Makarov 1848: 69) dipnotu düşülmüştür. Gelecek Zamanın olumsuzunun çekiminde ise teklik birinci şahıs için verilen بولمازمن *bulmazman* "(yakında) olmayacağım" kelimesine "*Kumuklar birinci şahıs çekiminde بولمازمن yerine vurguyu ilk heceye alarak بولمان 'bulman', بولماز ايكان 'bulmaz iken' de demektedirler.*" (Makarov 1848: 71) açıklaması getirilmiştir. Sadece fiillerin çekimlenmesinde değil, eserin genelinde yazı dili ile konuşma dili karşılaştırılmış veya konuşma diline vurgu yapılmıştır.

3. *Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya*'da Makarov, mastar eki için -mAgA⁴ ekini kullanmıştır. Makarov bu konuda ciddi bir hataya düşmüş olmalıdır. Ayrıca bu ekin kullanılmasında farklılıklar da görülmektedir. Kalın sıradan olan kelimelerde ek -maga şeklinde iken, ince sıradan olan kelimeler -meè şeklinde yazılmıştır.⁵ Ekin -meè olarak yazılması ekin ünlüsünün uzunluğunu gösteriyor olmalıdır. Kumuk Türkçesindeki -mAgA ekinin durumunu Dmitriyev'den aktaran Çetin Pekacar, -mAgA ekinin kaynaşmasıyla ortaya çıkan -mA ekinin ünlülerinin uzun okunacağını gösterir (Pekacar 2007: 990). Ek yalnız birkaç yerde -maga / -mege şeklinde gösterilmiş, diğer tüm kelime örneklerinde -meè şeklinde verilmiştir. Ekin -maga / -mege olarak gösterildiği yerler şöyledir: "...*Edilgen çatı, bir şeyin durumunu gösterir ve مغه / مکه -maga / -mege ekinin önüne ل harfi alarak etken fiilden yapılır: يازمغه yazmaga (yazmak), يازلمغه yazılmaga (yazılmak).*" (Makarov 1848: 44), "...*Uyağa ve ahenge göre مغه / مکه -maga / -mege ile biter.*" (Makarov 1848: 47).

Ekin -meè şeklinde kullanılmasına örnek olarak şu kelimeleri verebiliriz: اسمکه *ismeè* "esmek (rüzgar)", بلمکه *bilmeè* "bilmek", كلمکه *gelmeè* "gelmek", توشمکه *tuşmeè* "inmek", كلمکه *gelmeè* "gelmek" ...

Kumuk Türkçesinde ikinci teklik şahıs eki (Görülen Geçmiş Zaman-Şart) -gız / -giz şeklindedir. Eserde ikinci teklik şahıs ekinde yer alan /g/ sesi yalnız ince sıradan kelimelerde düşürülmüştür. يازدغز *yazdıgız* "yazdınız", سويلدكز *suylediiz* "söylediniz"; يازساغز *yazsagız* "eğer

⁴Makarov, kaleme aldığı gramerde kalın 'g' sesi için 'g' işaretini değil; 'g'yi kullanmıştır. Her ne kadar verilen örneklerde kelimenin önce Arap harfli şekli belirtilse de bundan sonra Makarov'un Kiril harfleriyle verdiği, kelimenin konuşma dilindeki kullanım şeklidir.

⁵ Kumuk Türkçesinde hem ince hem kalın sıradan olan kelimelerde bu düşme görülmektedir. Uyanık'ın yaptığı çalışmada konuyla ilgili birçok örnek mevcuttur (Uyanık 2002b: 43 ve 47).

yazarsanız”, سویلا ساکز *suyleseiz* “eğer söylerseniz” (Makarov 1848: 54-55).

4. Makarov, eserinde 'fiil kökü veya fiil gövdesi' ifadelerinin yerine 'emir ikinci teklik şahıs' şeklinde bir ifade kullanmıştır. Dolayısıyla fiil çekimi konusunda anlattığı çekim eklerinin hepsi ona göre emir ikinci teklik şahsın üzerine gelmektedir. Emir ikinci teklik şahıs çekiminin eksiz yapılmasını fiil kökü veya gövdesiyle karıştırmış olmalıdır. Hatta *'Emir Kipinden Yapılanlar'* başlığı altında, bazı haber kiplerinin emir kipinden yapıldığını belirtmiştir. Eserde kipler bölümü açıklanırken bu durum sık sık karşımıza çıkmaktadır: "... *Gelecek-istek kipi, emir kipinden ikinci şahsı atıp ona geçmiş zaman eki* ایدم '-idım', ایدنگ '-iding', ایدی '-idi', ایدق '-idik' veya ایدک '-idik', ایدغز '-idıgız' veya ایدکز '-idiiz', ایدیلاز '-ıdılar/ıdıler' eklenerek yapılır." (Makarov 1848: 55).

5. Kumuklar 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. Bu tarihte Latin harflerine geçen Kumuk Türkleri, 1938 yılında zorla kabul ettirilen Kiril alfabesini kullanmaya başladılar. Ancak Kumuk Türklerinin kullandığı alfabe, Kiril esaslı alfabeler arasında en kullanışsız ve karmaşık olanlardan biridir (Pekacar 2007: 944). Alfabenin bu kadar karışık olmasının nedeni farklı sesler için aynı simgenin kullanılmasıdır. Özellikle Ю harfinin hem 'yu' / 'yü' hecesini hem de 'ü' ünlüsünü göstermesi, kelimenin okunuşunu güçleştirmektedir. 1848 yılında basılan *Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya*'da da bu durum için örnekler mevcuttur. Daha Kiril esaslı alfabe benimsenmeden hatta Latin alfabesi bile kullanılmaya başlanmadan Kumuk Türkçesini, Kiril harfleriyle yazarken bu durumun ortaya çıkması dikkat çekicidir: *bürü* бюрю بوری “kurt”, *yul* юль يول “yol”, *yut* ють يوت “çift”, *cut* джють جوت “çift”, *üstü* устю اوستو “üstün (hareke)”, *tübü* тубю توبو “esre (hareke)”, *bütün* бютюнь بوتон “bütün”, *maalum* маалюмь معلوم “malum, bilinen”, *süt* сютъ сот “süt”; *diyüb* диюбъ ديوب “deyip”, *buyurdi* буюрди بيوردي “buyurdu” ...

Aslında Kumuk Türkçesinin Kiril alfabesiyle yazımında bu kadar zorlanmasını, yazı dili oluşturma bilinciyle açıklamak mümkün olabilir. O devirde yazı dili bilincine sahip olan Kumukların dillerini yazmada bu tür sıkıntılarının olması manidardır. Alfabeye ilgili bu durum, 90 yıl sonra oluşturulacak Kiril esaslı alfabe için bir temel niteliğinde olduğu muhakkaktır.

Aynı karışık durum È (è) simgesi için de geçerlidir. Gramerde, hem 'yo' / 'yö' heceleri hem de 'ö' ünlüsü bu simge ile gösterilmiştir: *yok* ёкь يوق “yok”, *yol* ёл يول “yol”; *göz* гёз كوز “göz”.

6. Diğer Türk lehçeleri gibi Kumuk Türkçesinde de çok sayıda Arapça ve Farsça kelime bulunmaktadır.⁶ Bu kelimeler kaynak dildekenden farklılık göstermektedir. Ancak Kumuk Türkçesindeki Arapça ve Farsça kelimelerdeki bu değişiklik sistemli değildir. Mesela /f/ ünsüzü bazı kelimelerde /p/ olurken, bazen /f/ olarak korunmuştur (Pekacar, 2006: 54). Üzerinde inceleme yaptığımız *Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya*'daki alıntı kelimelerde de ses değişikliklerinin sistemli olmadığı görülmektedir. Çetin Pekacar, Kumuk Türkçesindeki bu durumu, alıntı kelimelerin farklı yüzyıllarda Kumuk Türkçesine girmesiyle açıklamıştır. Ona göre alıntı kelimeler bu lehçeye üç ayrı dönemde girmiştir: “1. Dağıstan’ın Arap akınlarına maruz kaldığı, İslamiyet’in yayılmaya başladığı ve Farsçanın aracılığıyla söz konusu olmadığı ilk dönem (VII-X. yy); 2. Selçukluların Dağıstan’a girdikleri yıllardan Timurlular zamanına kadar süren ve Arap tesirinin doğrudan söz konusu olmadığı ikinci dönem (XI-XV. yy) ve 3. Dağıstan’da Osmanlı ve Safevî hâkimiyetinin hüküm sürdüğü yeni (son) dönem (XVI-XIX. yy)” (Pekacar 2006: 56).

Üzerinde çalıştığımız eserde Arapça ve Farsça kelimelerdeki üstünlü sesler çoğunlukla /a/ sesiyle karşımıza çıkmıştır: زياده *ziyada* “ziyade, daha çok”, اَوَّل *avval* “evvel”, بياننده *bayanında* “beyanında”, مشغول *maşgul* “meşgul”, رسول *rasul* “resul”, نفر *nafar* “nefer, kişi (insan/deve için)”... Ancak farklı kullanımlarda yer almaktadır: هنر *guner* “hüner”, فلان *pelen* “filan, falan”.

Yine eserdeki ötreli alıntı kelimeler genellikle /u/ sesiyle karşılanmıştır: هنر *guner* “hüner”, حونكر *xunkér* “hünkâr, Türk imparatoru”, دوشمانلق *tuşmanlık*⁷ “düşmanlık”, جمله *cumlá* “cümle, bütün”... Diğer taraftan /ü/ ünlüsüyle kullanımlar da vardır: گناهام *günagım* “günahım”, معلوم *maalüm* “malum, bilinen”.

Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya'da yer alan Arapça ve Farsça kelimelerdeki /i/ ünlüsü bazen /ı/ ünlüsüne dönüşmüştür: حقیقت *xakıkat* “hakikat”, فقیر *pakır* “fakir”. /ı/ ünlüsünün bulunduğu az sayıdaki bu kelimelerin yerine /i/ ünlüsünün kullanıldığı kelimelerin sayısı bir hayli fazladır: خالط *xalis* “halis”, بی حیا *bixiya* “hayasız, arsız”, زياده *ziyada* “ziyade, daha çok”, فرشته *parıştá* “melek”, عالم *alim* “alim”...

a. Alıntı kelimelerde /h/ Sesi: Arapça ve Farsça kelimelerde yer alan /h/ ünsüzü çoğunlukla /g/ye dönmüştür: گناهام *günagım* “günahım”, الله *Allag* “Allah, İlah”, هوا *gavá* “heva, istek”, بهاسی ارتیق نه ایکان *bagası artık*

⁶ Bu bölümün hazırlanmasında genel olarak Çetin Pekacar’ın çalışmasındaki (Pekacar 2006: 53-71) yöntemden yararlanılmıştır.

⁷ Kumuk Türkçesinin ağzlarında kelime ‘düşman’ şeklindedir (Uyanık 2002b: 386).

né ikén? “Pahası artık neymiş?”, محمد ابراهيمنى اولانى *Magomád İbragimni ulanı* “Muhammed İbrahim’in oğlanı”, هیچ کیم *giçkim* “hiç kimse”, هر *gar* “her”, هر کیم *gar-kim* “her kim”, هر قایسی *gar kaysi* “her hangi”, هر بیر *gar bir* “her bir”, موجودوق شهری *Mucduq şagarı* “Mucduk şehri [Fakat: شهر ‘şaar’ ‘şehir’]”, صاحب *sagib* “sahip”, هنر *guner* “hüner”...

Ancak /h/ sesinin korunduğu örnekler de bulunmaktadır: مصلحت *maslaxát* “maslahat”, خدمت *xidmat* “hizmet”, خبر *xabar* “haber”, خونکر *xunkér* “hünkâr, Türk imparatoru”, حال *xal* “hal”, حقیقت *xakikat* “hakikat”...

b. Alıntı kelimelerde Ayın ve Hemze: Eserde alıntı kelimelerde yer alan ayınlı veya hemzeli kelime sayısı bir değerlendirme yapılamayacak kadar azdır. Bu kelimeler iki şekilde karşımıza çıkmaktadır:

b.a. Ayını veya hemzesi düşen kelimeler: عالم *alim* “alim”, عادت *adat* “âdet”, سوال *suál* “sual, soru”, سیونچ قلعه *Suyunç kalá* “Grozni kalesi”, عدد *adád* “adet”, عادتچه *adadça* “âdete göre”, عنایت بلان *anayet bulan* “inayet ile”, عقلانه *aqılana* “akilane”...

b.b. ‘Ayın’ın veya hemzenin uzunluk belirttiği kelimeler⁸: مؤمن *muumin* “mümin”, معلوم *maalüm* “malum, bilinen”, فعل *páala* “fiil, iş”, دعو *daava* “dava”, وعده *vaada* “veda”...

b.c. Ayını veya hemzesi /y/ ünsüzüne dönüşen kelimeler: فايده لی *paydalı* “faydalı”.

b.ç. ‘Ayın’ın /g/ sesine döndüğü kelimeler: شفاعت *şapagát* “şefaât”.

b.d. ‘Ayın’ın kesme işaretiyle belirtildiği kelimeler: قطعه *kat’a* “iş kâğıdı, el yazısı, [devlet] daire[si], alet ve enstrüman anlamına gelen isimlerin önünde”.

c. Alıntı kelimelerde /f/ Sesi : Kumuk Türkçesinde Arapça ve Farsça kelimelerdeki /f/ sesi genellikle /p/ sesine dönmüştür. Ancak bazı kelimelerde tonlulaşma ile /b/ aşamasına da gelmiştir (Pekacar 2006: 63). Üzerinde çalıştığımız eserde de Arapça ve Farsça kelimelerdeki /f/ sesinin /p/ye dönüştüğü örnekler çoğunluktadır; nadir olarak f>b değişimi ile ilgili örnekler bulunmaktadır: فايده لی *paydalı* “faydalı”, فکر *pikr* “fikir”, فعل *páala* “fiil, iş”, فقير *pakır* “fakir”, ناف *nap* “petrol”, الافا *álápá*

⁸ Burada kullanılan ‘kale’ kelimesi ‘şehir’ anlamında olmalıdır.

⁹ Makarov, eserin girişinde Kumuk Türkçesinde bulunan harfleri açıklarken ‘ayın’ın /a/ sesi gibi telaffuz edildiğini ve sık sık bir sonraki ünlüyü uzattığını belirtmiştir (Makarov 1848: 8).

“ulufe, maaş”¹⁰, فرشته *pariştá* “melek”, فاره *para* “para”, فرانكچه *perenkça* “Fransızca”, فالچام *paçam* “padişahım”, فالچامز *paçamız* “padişahımız”, فالن *pelen* “filan, falan”, شفاعة *şapagát* “şefaaf”; توبك *tübék* “tüfek”, توبكلار *tübeklér* “tüfekler”...

Arapça ve Farsça kelimelerde /f/ ünsüzü /p/ ve /b/ ye dönerken Rusça kelimelerdeki /f/ ünsüzü /p/ye dönmüştür: فتر *petér* “daire”, فولكونك *pulkunik* “albay”, فروچك *pruçik* “subay”, فروستوف *prustup* “polis komiseri”.

Makarov /f/ sesini açıklarken şu tespitte de bulunmuştur: “Kumuklarla kaldığım sürece “ف” (f) sesi bulunan sadece beş kelime tespit edebildim: تفسى ‘tefsi’ (masa), او فرمكه ‘ufurmeye’ (üfürmek), قافقاز ‘Kafkaz’ (Kafkas), كافر ‘kafir’ (kafir), افندى ‘efendi’ (efendi).” (Makarov, 1848: 8-9).

Alıntı kelimelerin Arap harfli yazılışlarında da bazen kelimenin asıl şeklinin nasıl olduğu bilinmediği için kelimenin içerisinde /p/ sesi bulunmasından dolayı f>p değişikliği olduğu zannedilmiştir: فادشاه خضورينه *padişag xuzurina turdum* “padişah huzuruna durdum.”, فيغمبر *paygambar* “peygamber”, فاي *pay* “pay”...

ç. Ünsüz Değişimi:

ş>ç değişmesi: فالچام *paçam* “padişahım”, فالچامز *paçamız* “padişahımız” (Far. pādišāh).

h>k değişmesi: بازار سكتيان *bazar saktiyan* “pazar giysisi” (Far. saḥtiyān: Cilalanmış keçi derisi veya bu deriden yapılmış).

d>t değişmesi: دوشمانلق *tuşmanlık*¹¹ “düşmanlık”.

d. Ünsüz Düşmesi:

/n/ düşmesi: توبك *tübék* “tüfek”, توبكلار *tübeklér* “tüfekler” (Far. tufeng).

/h/ düşmesi: فرشته *pariştá* “melek” (Far. ferişteh).

e. Ünlü Türemesi: /r/ ve /l/ ünsüzlerinin Türkçe kelime başında bulunmaması sebebiyle önlerinde ünlü türemeleri olmaktadır. Eserimizde de ünlü türemesine örnek kelimeler bulunmaktadır: اوروسچه *Urusça* “Rusça”, اوروس *Urus* “Rus”. Fakat bu duruma uymayan kelimelerle de karşılaşmaktayız: رجب *Receb* “Recep ayı”, رسول *rasul* “resul”, رحمت *raxmat* “rahmet”.

¹⁰ Kelimenin “جولوا” *culavá* “maaş” şekli de tespit edilmiştir. Bu şeklin Kumuk Türkçesine daha eski zamanlarda girmiş olabileceği düşünülmektedir.

¹¹ Kumuk Türkçesinin ağzlarında kelime ‘düşman’ şeklindedir (Uyanık 2002b: 386).

f. Ünlü Değişmesi:

u>a değişmesi: خوراز *horáz* “horoz” (Far. horūs).

e>u değişmesi: فرمان *purman* “ferman”.

g. Yuvarlaklaşma:

i > u değişimi: كل *kullu* “Ar. külli”.

SONUÇ

Kumuklar Azeri bölgesinin bittiği yer olan Derbent’in kuzeyinden Dağıstan’ın kuzeyine kadarki düzlük bölgede yerleşik olarak yaşamaktadırlar. Azeri bölgesine yakınlığından dolayı Kumuk Türkçesinde Batı Türkçesinin izlerini görmek mümkündür. Bu bakımdan Kumukça Türk dili içerisinde özel bir yere sahiptir.

Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya, Makarov tarafından Kumuk ağızları dikkate alınarak kaleme alınmıştır. Eserde Kumuk Türkçesinde görülmeyen şekiller de mevcuttur. Bu yapıların Makarov tarafından niçin esere sokulduğu üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Yüzlerce yıl Çağatay yazı dili ile yoğrulan Kumuklar, bu konuda Kiril alfabesi kullanan Türk boyları arasında en fazla sorun yaşayanlar arasındadır.

Kumuklar, 1938 yılında Kiril harflerine geçmişlerdir. Ancak 1938 yılında Kumuklara dayatılan alfabedeki sıkıntıların 90 yıl önce bir Rus tarafından yazılan gramer kitabında da aynen görülmesi dikkat çekicidir.

Günümüzde Kumuklar ve Kumuk Türkçesi üzerine yeni yayınlar yapılmaktadır. Bu çalışmaların Kumuklar ve Kumuk Türkçesinin ortaya konulmasına hizmet edeceği muhakkaktır. Makarov tarafından 1848 yılında ortaya konan *Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya* adlı eser Türk dili ve tarihi açısından değer taşımaktadır. Özellikle Kumuk Türkçesi için gelişim süreci olarak belirtilen 19. yüzyılda kaleme alındığı dikkate alınırsa, eserin belirtilen lehçe için değeri daha net anlaşılabilir. Makarov’un grameri bize o dönemle ilgili bilgileri aktarabilir, ancak önemli olan bu gibi eserler dikkate alınarak Kumuk Türkçesi üzerine artzamanlı incelemelerin yapılmasıdır.

KISALTMALAR

Ar. Arapça
Far. Farsça
Rus. Rusça

KAYNAKÇA

- ALİYEV, Kamil (1995), “Kumukların Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları”, *Avrasya Etüdüleri*, 2 (2), s. 69-78.
- ATALAY, Besim (1985-1986), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III*, TDK Yayınları, Ankara.
- BERDİBAY, Rahmankul (1997), *Baykal’dan Balkan’a*, Bilig Yayınları, Ankara.
- ERENOĞLU, Neşe (2010), “Kumuk Türkçesinde Oğuzca Unsurlar”, *Turkish Studies*, C. 5/1, s. 351-398.
- KAYMAZ, Zeki (1997), “Kumuklar ve Kumuk Türkçesi”, *Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı)*, C. 97, S. 16, s. 2067–2071.
- KONONOV, Andrey Nikolayeviç (1982), “İz İstorii Kumıkskogo Yazıko Znaniya”. *Sovyetskaya Türkologiya 1*, Moskova.
- MAKAROV, Timofey Nikitiç (1848), *Tatarskaya Grammatika Kavkazskago Nareçiya*, Tipografiy Kançelyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis.
- MERHAN, Aziz (2008), *Dört Kumuk Masalı Üzerine Gramer İncelemesi*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- PEKACAR, Çetin (2006), “Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları”. *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, s. 53-71.
- PEKACAR, Çetin (2007), “Kumuk Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. A. B. Ercilasun),: Akçağ Yayınları, Ankara, s. 939-1008.
- UYANIK, Osman (2002a), “Kumuk Ağızlarının Yeni Bir Tasnifi”. *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 12, s. 229-250.
- UYANIK, Osman (2002b), *Kumuk Türk Ağızları İncelemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi GÜ-SBE Türk Dili Bilim Dalı.
- UYANIK, Osman – Öztürk, Erol (2006), *Kumuk Şairi Şeyit Hanım Alişeva’dan Seçme Şiirler*, Konya.